

Thema VI: de opmerkzaamheid herwinnen

1. Inleiding

In de film “The Martian” (2015; regie: Ridley Scott) wordt de astronaut Mark Watley, alias Matt Damon, na een ongeluk op het mars-station van zijn crew achtergelaten, in der veronderstelling dat hij bij een zware storm op de rode planeet om het leven is gekomen. De toeval heeft hem echter het leven gered, maar omdat het astronautenteam reeds op de terugweg naar de aarde is, blijft hem alleen de mogelijkheid om te sterven of de poging te wagen te overleven tot aan de volgende missie naar de Mars. Hij neemt de beslissing voor het leven, en deze krijgt nog een extra impuls en motivatie toen het hem lukt om met de aarde contact op te nemen. Deze beslissing tot leven brengt echter in de eenzaamheid enkele vergaande consequenties met zich mee:

- hij moet met zijn resources (vooral zuurstof en voedsel) uitermate zorgvuldig omgaan;
- hij moet zijn dagritme een zeer strikte structuur geven;
- hij moet alle potenties van zijn geest (intelligentie, inventiviteit, creativiteit, volhouden van eenzaamheid, hoop) tot aan de uiterste grenzen gebruiken;
- hij moet zijn volledige opmerkzaamheid en aandacht richten op datgene wat in het gewone leven volledig normaal en vanzelfsprekend is (exemplarisch: het verzorgen van een heel klein plantje);
- hij moet vooral zijn opmerkzaamheid daarop richten, al deze opmerkelijke strategieën tot overleven te bewaken en daadwerkelijk vol te houden (wat dan ook op een gegeven moment eventjes mislukt [explosie van zijn kas met planten]);

In extreme situaties, in grenssituaties lijkt het voor de mens mogelijk te zijn, een ander perspectief in te nemen, een andere zicht op de dingen, op de eigen krachten en vermogens, om bepaalde doelen (oftewel enkel het doel ‘overleven’) te bereiken. Het gewone, normale, vanzelfsprekende in mens en natuur kan dan tot het noodzakelijke, verwonderlijke en zelfs wonderbaarlijke worden dat alle krachten in zich draagt, om het meest vanzelfsprekende voor ieder mens – dat wij hij zelf geen bijdrage aan heeft geleverd – te redden en op een andere manier te waarderen: het eigen leven!

En daar gaat het in eerste instantie iedereen van ons elke dag om: het eigen leven. Dat is, wat wij zijn en wat wij hebben: het eigen leven.

2. De structuur van het alledaagse

Wat is echter het alledaagse van dit eigen leven? Anno 2017. In de culturele contexten van onze huidige wetenschappelijk-technische kennis- en communicatiemaatschappijen.

Met het wakker worden van elke dag is de mens niet alleen bij zichzelf. Vanaf het ogenblik van ontwaken tot het ogenblik van het in slaap vallen is het menselijke leven

– soms meer, soms minder – gebonden in een heel aantal verschillende verhoudingen (relaties) en structuren:

- in sociale rollen (partner, vader, moeder, kind, alleenstaande etc.)
- in het lichamelijke en geestelijke welbevinden (gezondheid);
- in de noodzaak van voedselopname;
- in een werkwereld van productie, dienstverlening, met verwachtingen, wensen, spanningen, conflicten etc.;
- in de verwachte en onverwachte ontmoetingen van een dag, met de aangename, onaangename, constructieve, vervelende, interessante, geprikkelde, agressieve, provocerende, leuke, bemoedigende, humorachtige, etc. etc. monologen, dialogen, opmerkingen, blikken, gestes, houdingen etc.;
- ingebonden in digitale leefwerelden, die ons gemiddeld – volgens een onderzoek van 2015 – 58 maal per dag (bij een wakkere periode van 16 uren) onze smartphone te hand laten nemen, om berichten te lezen, of zelf programma's te gebruiken; zodat wij ongeveer om de 18 minuten van de activiteit waar wij net mee bezig zijn, worden afgeleid;
- ingebonden in onze eigen bewuste en onbewuste wensen, voorstellingen, verwachtingen, verlangens, complexe etc., zowel in de reële als ook in de digitale wereld; daarbij zijn deze gedachten, wensen, verlangens, verwachtingen nota bene niet alleen om de 18 minuten, maar vaak voortdurend onze permanente begeleiders in gedachten en gevoelens (b.v. ziekte van een familielid, of dat wij gewoonweg 'onze zorgen' noemen);

Men zou kunnen zeggen dat er in de laatste 200 jaren – en vooral in de laatste 50 jaren – structuren van het menselijke samenleven zijn ontstaan, die een segmentering en fragmentering (versplintering) van onze opmerksaamheden veroorzaakt hebben. Dat betreft een buitengewone inspanning van onze vermogens, net zozeer als onze capaciteiten, rressourcen en een wankel evenwicht binnen onze sociale en privé relaties.

Er lijkt in onze wereld iets gaande te zijn, dat onophoudelijk voortschrijdt, dat bovendien als een 'natuurlijk', 'vanzelfsprekend' en 'niet ter discussie staande' begeleidend fenomeen wordt ervaren. Het betreft ons allemaal, het is alsmear ergens aanwezig, het blijft onbenoembaar, het eist haar tol op, maar is tegelijkertijd niet aan te wijzen en te lokaliseren. Het is een 'het', en juist daarom een anonieme grootheid.

Dit heeft nu niets te maken met een soort esoterisch of dieptepsychologisch terrein, maar is alleen gezegd om te beklemtonen, dat dit fenomeen ons alledaagse leven beïnvloedt en raakt.

3. De 'Nimis – structuren'

Dit fenomeen zou ik eens samenvattend willen noemen de 'nimis'-structuren. Het Latijnse woord "nimis" betekent "teveel" of "te zeer"; het gaat om structuren,

verhoudingen, relaties, die ons kwantitatief te veel worden of kwalitatief te zeer raken.

Het contraire (tegengestelde) begrip tot het “teveel” is het “te weinig”. Met deze twee letterlijk maatgevende begrippen oordelen wij altijd al over de kwantiteit van gebeurtenissen, ontwikkelingen, veranderingen, toestanden etc. Als het ware alle terreinen van het natuurlijke en artificiële leven worden daarmee doortrokken:

- globale klimaatfenomenen
- het weer
- vraag en aanbod
- economische groei
- vluchtelingenstromen
- prijs van producten

Overal en bij alles bestaat de gezonde of gepaste maat en de grenswaarden (denk bij voorbeeld aan de 2 graden temperatuurverhoging in deze eeuw als grenswaarde voor de opwarming van de aarde).

Vooruitgang in wetenschap en techniek geven ons steeds betere meettechnieken aan de hand, die ons op allerlei terreinen en in veelvuldige situaties het desbetreffende ideale maat aangeven (met de smart-watches krijgen wij deze technologieën zelfs letterlijk ‘aan de hand’). Wettelijke regelgevingen, procedures, voorschriften, politieke en economische maatregelen en strategieën zijn de regelgevende instanties die van de klimaatverandering tot het globale voedseltekort alles in een passende maat moeten plaatsen. En volgens het subsidiariteitsprincipe gelden deze regelgevingen dan ook voor alle lagere niveaus tot en met de vrienden- en familiekring. Dat betekent, **een meetbare en kwantificeerbare wereld is als het ware de fundamentele structuur van ons samenleven geworden.**

Over het algemeen is deze structuur echter de weegschaal die wereld en het leven op onze planeet in een zekere harmonie brengt en vasthoudt. Want ook de natuurlijke processen (bij voorbeeld ontstaan en vergaan; vreten en gevreten worden) laten zien dat een uitgebalanceerd evenwicht de beste garantie biedt voor een gezond, tevreden en ‘gelukkig’ leven, voor mens en natuur. Ok de filosofische traditie heeft dit reeds vanouds weten te verwoorden, bij voorbeeld door Aristoteles die in zijn ethica alsmaar pleit voor een ‘verstandige maat van het midden’, als ook de Stoïcijnse filosoof Seneca, van wie de uitspraak “nihil nimis” (niets te veel, niets te zeer) bekend is. Al met al is er alles voor te zeggen dat dit principe van een gezond en rationeel gestuurd middelmaat te handhaven en voor te zetten is, meer nog, het verzekerd leven en overleven, en daarom zou het zelfs als heet normatieve fundament voor ons samenleven moeten worden aangemerkt.

Wat gebeurt nu echter – we komen terug bij de zogenaamde ‘nimis-structuren’ - wanneer invloeden en ontwikkelingen het toneel betreden die onwillekeurig en deels ongemerkt van ons mensen een ‘teveel’ vragen. En wel een teveel met betrekking op dat moment, dat wij **de menselijke geest** noemen. De geest niet enkel als activiteit van onze hersenen, maar in een veel bredere zin van een geestelijke welbevinden, van ‘bewustzijn van wereld en van mezelf, van datgene, wat iedereen zijn eigen ‘Ik’ noemt. **Het gaat dus om dit centrum, waar ik mezelf het meest nabij ben, waar mijn denken, voelen, ervaren samen komen.**

Daarbij laten wij de capaciteit op receptiemogelijkheid van de menselijke geest nog wel buiten beschouwing, want – zoals reeds Aristoteles terecht zei – is de geest als het ware alles (“anima est quoddammodo omnia”). Dat betekent – en wij maken het feitelijk met grote bewondering steeds weer mee – dat onze geest een ongelofelijke flexibiliteit en assimilatievermogen heeft, ook als de loutere rekencapaciteit en verwerkingskracht uiteraard zijn natuurlijke grenzen kent.

War het dan wel om gaat is een toenemende aanval op de eigenlijke activiteiten van de geest, en wel dat wat wij reflexiviteit noemen, en het bewuste opmerken; dus een geïntendeerd (doelbewust) zich richten op een voorwerp of onderwerp, een thema of persoon. Het lijkt erop dat wij vandaag de dag aan voortdurende invloeden zijn uitgeleverd die in toenemende mate veranderingen in onze geest veroorzaken. Die invloeden zijn inmiddels gedeeltelijk welbekend. Het gaat om de verhoudingen en structuren die wij al hebben vernoemd: het gebonden en ingeschakeld zijn in veelvuldige rollen, leefwerelden, verwachtingen, relaties etc. Maar dit is enkel één deel van de waarheid...

4. De modificaties van de menselijke geest

....
....\
....

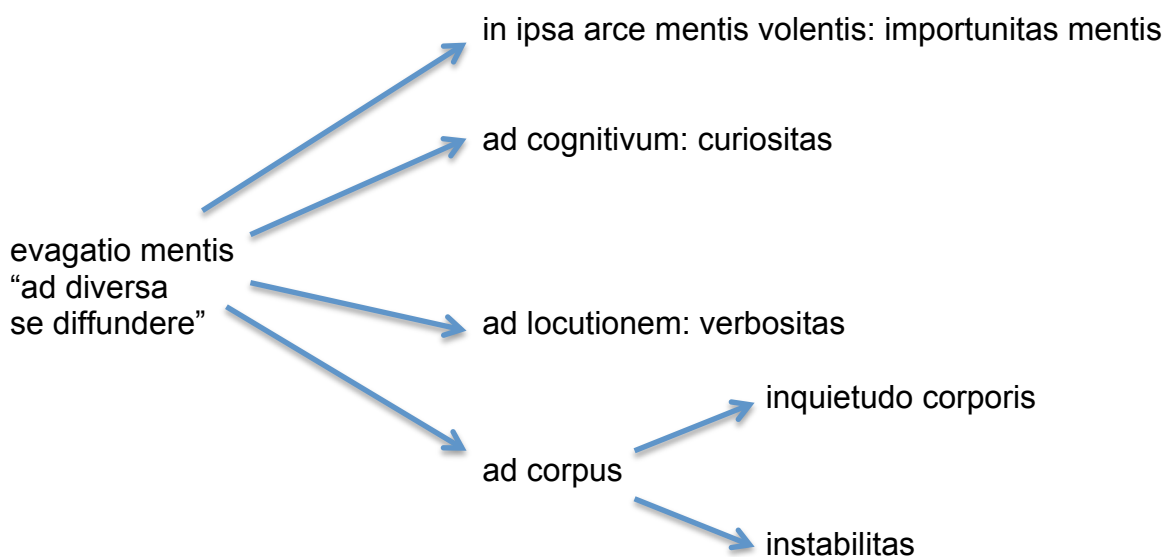
De fragmentatie (versplintering) van de menselijke geest

De rusteloosheid van de menselijke geest is geen fenomeen dat pas in onze tijd door denkers werd opgemerkt. Vooral de **filosofie van de Stoa** (2^e eeuw v.Chr. – 2^e eeuw n. Chr.) had reeds haar oogmerk gericht op de ‘innerlijke’ mens met zijn voortdurende activiteiten, en het heen- en weer getrokken worden door prikkels en stimuli van buiten, die de menselijke gemoedsbewegingen alsmaar raken en trekken. Zo schrijft **Seneca** in zijn werkje over ‘gelatenheid’ dat “de natuur van de menselijke geest aangevuld is met prikkels en verlangens tot bewegelijkheid.” De mens is door hectiek gedreven en is met van alles en nog wat bezig, zonder dat zijn geest nog tot rust (ataraxia, tranquillitas) kan komen. Daarom geeft Seneca het volgende advies:

“Men moet de voortdurende hectiek beperken, die een groot deel van de mensen bezig houdt; in huizen, theaters en op de marktpleinen dwalen zij doelloos rond. Zij zijn opdringerig in het aanbieden van hun hulp, en geven alsmaar de indruk dat zij iets moeten doen. Vraag je iemand van hen wanneer hij het huis uitgaat: ‘Waar ga je heen? Wat ben je van plan?’, zo zal zijn antwoord zijn: ‘Dat – bij God – weet ik niet, maar ik zal wel iemand ontmoeten, zal wel iets gaan doen.’ – Zonder doel drijven zij voort, zoeken bezigheden en doen niets, van wat zij van plan waren, maar alleen dat waar zij opeens mee in aanraking komen. Zonder planning en zin lopen zij door elkaar, zoals mieren, die in de struiken krabbelen en zich naar boven en dan weer naar beneden bewegen. Een soortgelijk leven leiden de meesten, wiens leven men met goede reden een ‘rusteloos nietsdoen’ zou kunnen noemen.”

Deze analyse en observatie van de menselijke samenleving van 2000 jaar geleden heeft niets van haar actualiteit ingeboet. Integendeel, zij lijkt in onze dagen van de 21^e eeuw uitermate herkenbaar te zijn, zonder dat wij daarom nu moeten toegeven,

dat deze hectische leefomstandigheden ons persoonlijk leven volledig in de war brengen, laat staan dat zij massaal lichamelijke of geestelijke ziektes veroorzaken. Uiteraard klagen wij – soms ook al te graag - over de drukte die ons dagelijks bezighoudt, maar velen hebben in de omgang ermee toch ook een ‘modus vivendi’ gevonden, om zo toch de greep op het eigen leven niet (volledig) te verliezen. Toch is het lonend onder ogen te zien, op welke manier onze geest versplinterd kan raken. Pas als dit onderzoek ons bewust wordt, bestaat de kans ook de – wellicht verborgen – veranderingen van onze geest op het spoor te komen.

Bovenstaand schema vat de versplintering van de geest samen in het begrip van de **'evagatio mentis'**, de 'afleiding van de geest'. Letterlijk gaat het bij deze afleiding om een "ronddwalen", wat in de uitdrukking "**ad diversa se diffundere**" nog beter tot uitdrukking komt, want het is de geest zelf die transitief zichzelf 'tot allerlei dingen' ('ad diversa') in beweging zet.

De analyse onderscheidt scherpzinnig **verschillende terreinen waarin deze versplintering een plaats kan krijgen**: ten eerste in de geest zelf, en wel in een geest die voorwaardelijk ook het willen van de mens aanstuurt. Thomas noemt dit de **'importunitas'**, wat wij met **'overmoed'** vertalen (Duits: 'Überheblichkeit'; Engels: 'presumptuousness'). De "evagatio mentis" blijft dus niet beperkt tot een 'geestelijke aandoening', maar heeft tevens invloed op het voluntatieve vermogen. Daardoor wordt de connectiviteit tussen theorie en praxis verstoord, met het gevolg dat aan de menselijke intentionaliteit en attentionaliteit schade wordt berokkend.

Thomas spreekt bovendien van de **'arx mentis'**, de 'burcht van de geest'. Een uitzonderlijke uitdrukking die het beeld oproept dat de geest op zichzelf beschermt is als een sterke burcht, maar juist door de "evagatio mentis" de zwakke plekken blootlegt, zodat die geest als het ware door de vijand ingenomen kan worden. Daarbij gebeurt de 'aanval' echter niet van buiten af, maar juist van binnenuit.

Is het heel ver gezocht, of zou men hier ook **een problematiek kunnen constateren die in onze dagen bijzondere actualiteit heeft?** Immers, de menselijk geest is in de laatste 200 jaren tot een ongekende hoogte kunnen geraken met betrekking tot wetenschappelijk-technische vooruitgang. Vooral de creativiteit en inventiviteit heeft resultaten bereikt die een alsmaar toenemende hiaat tussen menselijke geest en menselijk wil tot gevolg hebben gehad. **Nu, in de 21^e eeuw staan wij op verschillende terreinen op het punt dat wij belangrijke beslissingen moeten gaan nemen die de discrepantie tussen geest en wil steeds scherper naar voren laat komen.** De geest neemt in dit spanningsveld daarbij de plaats van de toenemende mogelijkheden in, terwijl de wil eerder de wakende en bewakende plaats inneemt. Een aantal voorbeelden kunnen dit spanningsveld illustreren:

- de mogelijkheden onze economie alsmaar op te voeren om onze welstand en welvaart te verhogen, is geen enkel probleem. De vraag is, willen wij dat? En ten koste waarvan?
- de mogelijkheden om de menselijke geest met de robotica te combineren (vgl. project 'VERE' – Virtual Embodiment and Robotic Re-Embodiment'; "Die Zeit, 13 (2017), 6-7) of het menselijke lichaam middels synthetische biologie te optimaliseren, bestaan en worden verder ontwikkeld. De vraag is, willen wij dat?
- de mogelijkheden om machines een ver(der) gaande autonomie toe te staan (vgl. communicatieve bots; kopen en verkopen van aandelen, drones en vechtrobots die zelfstandig over de eliminering van 'vijanden' beslissen), zijn (reeds nu of in de nabije toekomst) zonder meer maakbaar. De vraag is, willen wij dat?

Uiteraard stond een **Thomas van Aquino** nog niet de technische progressie met zijn talloze mogelijkheden voor ogen, **maar het principe van de overmoed van de geest ('importunitas mentis')** onderstreept in de kiem de mogelijk onvoorspelbare en destructieve krachten van diezelfde geest. Deze geest

verliest in zichzelf zijn ordening en instrumentaliseert de wil in naam van de actualisering van een pluraliteit omwille van de pure potentialiteit van deze pluraliteit. Anders gezegd: de pure mogelijkheid om een idee te realiseren oefent een intrinsiek grotere kracht op de menselijke geest uit dan de menselijke wil om deze mogelijkheid te sturen. **Het kunnen krijgt een “onwillekeurige” voorrang ten opzichte van het willen.** Pluraliteit is niet meer de basisconditie voor de menselijke zelfontplooiing, maar pluraliteit wordt een solistische doelgerichtheid op zichzelf.

Het ronddwalen van de geest met betrekking tot de kennis noemt Thomas **nieuwsgierigheid ('curiositas')**. Met dit begrip verbinden wij vandaag de dag een **dubbele betekenis**: enerzijds de nieuwsgierigheid van kinderen of van andere personen, die met het net besprokene **'niets te maken hebben'**. Iemand dringt op een onbehoorlijke wijze in gesprekken of bijeenkomsten in, die niet voor zijn/haar ogen of oren bedoeld zijn. Deze nieuwsgierigheid wordt over het algemeen afgekeurd of op een humoristische wijze geïntegreerd, afhankelijk van de situatie en de deelnemers aan het gesprek of de bijeenkomst. **Anderzijds wordt nieuwsgierigheid zelfs hoog geprezen en aangemoedigd**, en wel in de context van het (pre-)wetenschappelijk onderzoek. Mensen worden gestimuleerd om nieuwsgierig te blijven met betrekking tot de talloze mogelijkheden die de wereld ons biedt op het terrein van de kennis. Pas deze houding die een houding is van doorzettingsvermogen en volhardend onderzoek, brengt de echte wetenschapper aan het licht. **Deze positieve nieuwsgierigheid is uiteraard van een hoge kwaliteit en kan alleen maar als wenselijk worden aangemerkt.** Ook Thomas kent deze houding. Hij noemt haar echter met de naam **'studiositas'**, wij zouden zeggen 'studie-ijver'. Maar omdat juist dit woord eerder een negatieve bijklank heeft gekregen (die van 'Streber'), hebben wij – en met ons andere taalgebieden – gekozen voor een positieve betekenis van nieuwsgierigheid.

De evagatio mentis aangaande de kennis is dus geen mateloosheid in het onderzoek naar de fenomenen van deze wereld. Wat kan er dan mee bedoeld zijn? Thomas noemt als voorbeeld de **'magie'**. Voor de magie geldt in Thomas' tijd dat haar een kenstreven kenmerkt dat aan de goddelijke kennis gelijk wil worden, in Bijbelse terminologie 'het eten van de boom van de kennis van goed en kwaad', om dan te zijn zoals God.

De **curiositas** gaat het niet om een werkelijke kennis van deze wereld, om het rustig vernemen hoe deze wereld in elkaar steekt, maar om een voortdurend aanraken van de oppervlakte, die echter niets prijs geeft van het werkelijke zijn van de dingen. Het gaat steeds om de mooie verpakking, maar nooit om de inhoud. Of met de woorden van **Martin Heidegger**, die de nieuwsgierigheid in zijn boek 'Sein und Zeit' als een modus van de zijnstoestand van het alledaagse van de mens heeft gekenmerkt: "Daarom is de nieuwsgierigheid gekenmerkt door een specifiek onvermogen om bij het dichtstbijzijnde te blijven stilstaan. Zij zoekt dan ook niet de gemoedsrust van het beschouwend stilstaan bij..., maar de onrust en opwinding van het telkens nieuwe en de afwisseling van steeds nieuwe ontmoetingen. Door nergens bij de blijven stilstaan zorgt de nieuwsgierigheid voor een permanente mogelijkheid tot verstrooiing. [...]; zij bezorgt juist een weten, maar louter om te hebben geweten."

Ad locutionem: verbositas

Het ronddwalen van de geest blijft niet beperkt tot de activiteiten van deze geest zelf, maar vindt – letterlijk – haar uitvloeisels in een ongekeerde hoeveelheid van het gesproken woord. Thomas noemt deze uitingsvorm de *verbositas*, een woord dat hij in zijn hele oeuvre maar op enkele plaatsen gebruikt. Wij vertalen dit met breedsprakigheid of met ‘gepraat’, in het Duits ook wel met ‘Geschwätzigkeit’ of ‘Gerede’.

In dit nietszeggende zeggen is de mens aan het woord om louter en alleen aan het woord te zijn. Daarbij hoeven wij niet te denken aan de ‘onschuldige’ vormen van smal-talk of social-talk of soortgelijke gespreksvormen die ‘het gesprek in een groep op gang willen houden’, en die tenslotte het meest alledaagse begeleidende fenomeen van de gezelligheid en het gezellig samenzijn vormen. De *verbositas* heeft juist niet de sociale component voor ogen of het verbindende element van menselijke ontspanning. Ook functioneert zij niet als mededeling die het besprokene tot onderwerp van een verder gesprek wil maken of zelfs tot een begrip van het besprokene wil leiden. Met Heidegger – die ook hierover een scherpzinnige analyse heeft beschreven – zou men kunnen vaststellen: “Men verstaat niet zozeer het besproken zijnde, maar luistert al bij voorbaat uitsluitend naar wat er zoal gezegd wordt. Dit wordt verstaan, het waarover slechts zo’n beetje, terloops; men bedoelt **hetzelfde** omdat men het gezegde in **hetzelfde** doorsneeverstaan verstaat.” [...] De mededeling ‘deelt’ niet de primaire zijnsbetrekking tot het besproken zijnde; het met-elkaar-zijn beweegt zich veeleer in het met-elkaar-spreken en zorgen dat er iets gezegd wordt. Als er maar gepraat wordt, daar komt het dit met-elkaar-zijn op aan.”